

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:91:94 (4)

Ю.І.ПЕТРОВА *

КИЇВСЬКИЙ СПИСОК «ПОДОРОЖІ ПАТРІАРХА МАКАРІЯ»

Ідеться про невідомий в європейській науці поза межами України скорочений арабомовний список діаріушу Павла Алеппського про подорож антіохійського патріарха Макарія III православними країнами у XVII ст., який зберігається в Києві й чекає на наукове дослідження та публікацію. Наведено основні відомості про рукопис, його списки, історію дослідження. Окремо виділено внесок Т.Кезми та О.Пріцака, які перекладали Київський список. Окреслено перспективи дослідження рукопису в межах міжнародного проекту з видання повного критичного тексту «Подорожі».

Ключові слова: історичні джерела, «Подорож патріарха Макарія», Павло Алеппський, антіохійський патріарх Макарій III, Агатангел Кримський, Тауфік Кезма, Омелян Пріцак.

«Подорож патріарха Макарія» – знане першокласне історичне джерело, яке являє собою щоденник подорожніх нотаток архідиякона Павла Алеппського, котрий був сином і супутником антіохійського патріарха Макарія III (Makāriyus ibn al-Zaʿīm; 1600–1672 pp.), обраного на кафедру в 1647 р.¹ У другій половині XVII ст. делегація Макарія здійснила дві подорожі до православних країн (Молдавія, Волощина, Україна та Московія): першу (1652–1659 pp.) – заради збору пожертвувань для Антіохійської церкви, яка бідувала за часів османського панування (саме цю мандрівку описано у щоденнику); другу, за 10 років – на запрошення царя Олексія Михайловича для участі у суді над патріархом Ніконом (імовірно, Павло теж її описував, але текст вважається втраченим).

Масштабна праця Павла Алеппського (Būluṣ ibn al-Zaʿīm / Būluṣ al-Ḥalabī) посідає головне місце серед творів близькосхідних християн у жанрі опису подорожей – ріхля. «Подорож патріарха Макарія» («Rihlat Makāriyus») – одна з багатьох літературних пам'яток, написаних мовою, що отримала в науці назву середньоарабської (мається на увазі суміш арабської літературної та

---

* Петрова Юлія Іванівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А.Ю.Кримського НАН України, відділ класичного Сходу
E-mail: j.arabic2011@gmail.com

¹ Serikoff N. An «Unimaginative Compiler»: Patriarch Macarius Ibn al-Zaʿīm and his Explanations of the Names of Greek Saints // Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle: Macaire III Ibn al-Zaʿīm et Paul d'Alep: Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest: Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov. – Bucarest, 2012. – P.135.

розмовного діалекту, у даному випадку сирійського). Свого часу академік А.Кримський охарактеризував мову щоденника Павла Алепського як «украй просту арабську, повсякчас зі значними вульґаризмами в дусі арабського наріччя Сирії, котрі не свідчать про високу книжну освіченість автора»². На той час арабомовні християни не мали класичної мусульманської освіти, яка давала можливість оволодіти мовою Корану, тож середньоарабська є характерною особливістю пам'яток арабо-християнської літератури³. Останнім часом у західній лінгвоарабістиці використовують також термін «християнська середньоарабська мова» («Christian Middle Arabic»), виокремлюючи в її історії ранню (до X ст.) і пізню (з початку XI ст.) форми⁴. Крім того, оскільки за часів османського панування арабська літературна мова загалом перебувала у стані занепаду, у рукописах, крім власне діалектизмів, зустрічаються помилки переписувачів та викривлення орфографії, через що деякі слова буває важко ідентифікувати. На жаль, автограф рукопису Павла Алепського не зберігся, і про лінгвістичний бік манускрипту можна судити лише за текстами його списків.

З іншого боку, існують дані, що автор «Подорожі» здобув більш систематичну освіту, ніж його батько (згідно зі щоденником Павла, патріарх Макарій оволодів розмовною грецькою, яка слугувала близькосхідним мандрівникам єдиним засобом порозуміння з московітами, незадовго до приїзду в Московію⁵). Талановитий син предстоятеля багато зробив для розвитку арабо-християнської культури. Крім виконання обов'язків секретаря свого батька, у Сирії він виявив себе вправним адміністратором і суспільним діячем, зробив значний внесок у відродження історіографічної традиції у православних арабів, був одним із найкращих перекладачів із грецької на арабську свого часу й загалом відрізнявся спостережливістю та допитливістю, оскільки, за його словами, уже з дитинства мав «звичку придбавати й уважно читати історичні книги»⁶. Дослідники вважають, що якби не передчасна смерть у віці 42 років у Грузії на зворотному шляху з другої подорожі, Павло міг бути одним із найвидатніших антиохійських патріархів – адже, без сумніву, він став би наступником Макарія на патріаршому престолі⁷.

Павло Алепський виявив себе дуже уважним і спостережливим дослідником, його можна назвати свідком епохи, оскільки він детально та яскраво зафіксував різні сторони життя народів, серед яких перебувала делегація антиохійського патріарха під час подорожі в період важливих історичних подій. Ретельність описів подекуди вражає подробицями, тим

² *Крымский А.Е.* История новой арабской литературы: XIX – начало XX в. – Москва, 1971. – С.46.

³ *Лебедев В.В.* Поздний среднеарабский язык (XIII–XVIII вв.). – Москва, 1977. – С.11.

⁴ *Grand'Henry J.* Christian Middle Arabic // *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics.* – Brill, 2006. – Vol.1. – P.383–387.

⁵ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским / Пер. с араб. Г.Муркоса. – Вып.3. – Москва, 2005. – С.280.

⁶ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским / Пер. с араб. Г.Муркоса. – К., 1997. – С.8.

⁷ *Панченко К.А.* Османская империя и судьбы православия на Арабском Востоке (XVI – начало XIX в.). – Москва, 1998. – 160 с.

більше що вони записані іноземним мандрівником. За свідченням самого Павла, яке багато разів повторюється на сторінках його щоденника, усі відомості, які він наводить, отримано ним «від осіб, яким можна довіряти» або «після ретельного дослідження». Допитливий подорожник поставив собі за мету скласти щоденні записки поїздки православними країнами, «аби всі могли перевірити те, що чули про них», а також «підтвердити численні факти, які заперечувалися, коли їх передавали, і котрим ніхто не вірив, уважаючи, що люди, передаючи їх, повідомляють дурниці»⁸.

Повідомлення Павла Алепського про Україну є єдиним арабомовним джерелом з історії нашої країни XVII ст. Особливий інтерес становить розповідь про зустрічі патріарха Макарія з Богданом Хмельницьким у Богуславі та Чигирині, враження від Києво-Печерської лаври та, зокрема, опис її Успенського собору – єдине письмове джерело про цей храм до пожежі 1718 р.⁹, інтерпретація Павлом Алепським історії війни козаків із поляками, опис Софії Київської та Михайлівського Золотоверхого монастиря, а також нариси про народні звичаї та соціально-політичне становище тогочасної України. Не можна не помітити особливу повагу та глибокі симпатії автора до народу «землі козаків», рисами й традиціями якого щиро захоплюється близькосхідний мандрівник: «О, який це благословенний народ! І яка це благословенна країна!»¹⁰.

Слід додати, що, крім форм арабського діалектного мовлення, другим аспектом, який викликав у дослідників труднощі при перекладі рукопису, є місцеві реалії кожної країни й термінологія православної церкви. З останньою не був добре знайомий, зокрема, автор відомого англійського перекладу (1829–1836 рр.) Ф.Бельфур, відтак він випускав цілі фрагменти – на його думку нецікаві для читача (передусім довгі описи православних богослужінь і церковної архітектури), що значною мірою знизило наукову цінність праці. Список курйозів його перекладу було наведено у статті професора Лазаревського інституту Ґ.Муркоса – автора відомого російського перекладу (1896–1900 рр.). Наприклад, поминальну кутю (سليقة), яку родичі померлого приносять до церкви, в англійському варіанті названо «вареним м'ясом» («boiled flesh») (ці слова в арабській мові однокореневі – від кореня *slq* «варити»), вираз «пізно починають літургію» (يتضحون في القداس) передано як «обідають під час літургії» («and dine during the mass»). Найбільш курйозний випадок помилкової ідентифікації англійським перекладачем арабського слова: «Його називали Велішбаба» («They used to call him Welishbaba») كانوا يدعون له ولشبابه (тоді як мається на увазі: «Вони кликали Боже благословення на нього й на його молодість»)¹¹. Такі приклади свідчать про те, що опрацюванням подібних

⁸ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. – К., 1997. – С.7.

⁹ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. – Вып.2: От Днестра до Москвы. – Москва, 1897. – С.1.

¹⁰ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. – С.40.

¹¹ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. – Вып.1: От Алеппо до земли казаков. – Москва, 1896. – С.VI.

текстів може займатися лише дослідник, обізнаний в історії та культурі народу, про який ідеться, або навіть колектив науковців – не лише філологів, а й істориків, етнографів тощо. Тому-то й сам Ґ.Муркос – православний сирієць за походженням – не уникнув певних помилок при потрактуванні румунських, молдавських та українських реалій, через що зазнав критики з боку А.Кримського¹².

Списки рукопису

Текст «Подорожі патріарха Макарія» існує в кількох відомих на сьогодні списках рукопису¹³:

– Лондонський (Британського музею) – переписаний 1765 р. Із нього в 1829–1836 рр. було здійснено відомий англійський переклад Ф.Бельфура – перший переклад діаріушу, завдяки якому світ власне й дізнався про рукопис Павла Алеппського;

– Паризький (список Паризької національної бібліотеки) – найстаріший (XVII ст.) і найповніший (662 сторінки). Його дослідженням займався румунський арабіст В.Раду, який опублікував частину арабського тексту з французьким перекладом у Парижі у 1930–1950-х рр.¹⁴;

– Дамаський 1700 р. (від 1913 р. зберігається у Санкт-Петербурзі). Із нього було зроблено кілька копій у Москві та Петербурзі, одна з яких лягла в основу відомого російського перекладу Ґ.Муркоса (5 випусків обсягом понад 1000 сторінок, 1896–1900 рр., перевиданий 2005 р.). З останнього, своєю чергою, було виконано й деякі непрямі українські переклади (наприклад, письменника М.Рябого);

– Київський (зберігається в особовому архіві професора О.Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська академія»¹⁵).

Київський список: історія та опис

Київський список «Подорожі патріарха Макарія», який являє собою скорочену редакцію щоденника Павла Алеппського, на сьогодні малознаний у світовій науці. Поза межами України зацікавлені дослідники знають лише про його існування. Що, власне, нам про нього наразі відомо?

¹² О неисследованном, старейшем списке путешествия антиохийского патриарха Макария 1654 года (описание А.А.Олесницкого, предварительное замечание от А.Е.Крымского) // Материалы для выяснения церковной и литературной деятельности антиохийского патриарха Макария XVII века и описателя его путешествий на Русь – архидиакона Павла Алеппского: Из «Древностей Восточных» (Труды Восточной комиссии Императорского Московского археологического общества). – Т.4. – Москва, 1912. – С.10.

¹³ Детальну інформацію про рукопис загалом та дослідження його списків можна знайти на персональному сайті М.І.Жарких: www.m-zharkikh.name (розділ «Історія»). Див. також класичну статтю: *Крачковский И.Ю.* Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в XVII в. // *Его же. Избранные сочинения.* – Т.IV: Арабская географическая литература. – Москва; Ленинград, 1957. – С.259–272.

¹⁴ *Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche: Texte arabe et traduction française par Basile Radu // Patrologia Orientalis.* – Paris, 1930. – Т.XXII, F.1.

¹⁵ Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі – НБ НаУКМА). – Особовий архів професора Омеляна Пріцака. – Ф.10. – Оп.1.

Цей рукопис з'явився в Україні завдяки А.Кримському, який придбав його під час свого наукового відрядження до Сирії та Лівану наприкінці XIX ст. Про це ми дізнаємося зі слів самого Агатангела Юхимовича в передмові до статті його учня А.Олесницького:

«[...] мені вдалося відкрити й роздобути обгорілий неповний рукопис, очевидно середини XVIII ст. Він випадково зберігся у Сейданайському монастирі¹⁶ під Дамаском. З усіх нині відомих списків цей найстаріший. Привезений мною рукопис не має ані початку, ані кінця: вони втрачені, залишився фрагмент у 138 сторінок із середини манускрипту. Формат – т.зв. писальна чвертка. Почерк – церковно-християнський, т.зв. “канайісі”, доволі чіткий. За викладом це скорочення звичайної редакції, так би мовити, епітома»¹⁷.

Таким чином, походження документа наразі з'ясувати неможливо – він не має назви, у ньому відсутні перші й останні сторінки, ми не знаємо імен його переписувача та замовника. Пагінація проставлена переписувачем. Початок київського рукопису припадає на виїзд мандрівників із Константинополя (за перекладом Г.Муркоса, це розділ 4 книги I), а кінець – на текст листа царя Олексія Михайловича патріархові Макарію з проханням повернутися до Москви (розділ 12 книги XII Г.Муркоса).

Важливим моментом, на який слід окремо вказати, є кількість сторінок манускрипту. На момент публікації статті А.Кримського не було враховано, що між с.23 і с.24 існують ще дві сторінки без нумерації. Рукою дослідника та перекладача рукопису Т.Кезми на них проставлено олівцем номери 23б і 23в. Таким чином, фактична кількість сторінок рукопису становить 140.

Слід зазначити, що на момент відкриття А.Кримським скороченої редакції ще не було відомо про існування Паризького – найстарішого – списку рукопису, а оригінал Дамаського списку потрапив до Санкт-Петербурга лише в 1913 р. з нагоди відзначення 300-річчя дому Романових (цю цікаву історію детально описав академік І.Крачковський¹⁸). Відтак унікальність знахідки А.Кримського на початку XX ст. не викликала сумнівів, особливо враховуючи факт, що на той час Лондонський список уважався втраченим. Звідки з'явилася скорочена редакція манускрипту й з якою метою? На думку А.Кримського,

«існування подібної короткої редакції вказує, що колись подорож патріарха Макарія по Московії надто цікавила його земляків-нащадків, адже якщо вони вирішили адаптувати громіздкий опис до зручного та швидкого читання, отже мандрівка була для них книгою популярною»¹⁹.

Для А.Кримського цінність цього рукопису, попри його невеликий обсяг, полягала передусім у тому, що відтепер можна було перевірити ступінь

¹⁶ Жіночий ставропігальний монастир Різдва Богородиці Антіохійської православної церкви у м. Сайд(а)ная (27 км від Дамаска) є відомим центром паломництва на Близькому Сході. Заснований візантійським імператором Юстиніаном у VI ст.

¹⁷ О неисследованном, старейшем списке путешествия антиохийского патриарха... – С.10.

¹⁸ Крачковский И.Ю. Над арабскими рукописями. – Москва; Ленинград, 1946. – 168 с.

¹⁹ О неисследованном, старейшем списке путешествия антиохийского патриарха... – С.10.

точності російського перекладу Ґ.Муркоса та навіть краще зрозуміти деякі не зовсім вдалі місця. Наприклад:

«У Константинополі вдови носять на голові оранжево-жовті *покривала*, а в Молдавії, Валахії й у козаків вони носять *покривала* чорного кольору». По-арабськи вжито слово “фарайя” *فرايا*. А “фарайя” – це аж ніяк не покривало, але різновид чепця або шапочки-коробочки, у котру вкладають волосся-коси на голові. При терміні “фарайя” ми, звісно ж, легко впізнаємо козачок з їхніми “кораблицями”, але при словосполученні “покривало на голові” залишаємося дещо спантеличеними»²⁰.

Не менш важливо те, що український учений виявив у скороченому списку фрагменти, котрі доповнюють розширені редакції тексту – паризьку, лондонську та дамаську²¹.

Дослідження й переклади Київського списку

Крім самого А.Кримського, який увів у науковий обіг Київський список «Подорожі» та започаткував його дослідження, цим рукописом займалися декілька арабістів. По-перше, А.Олесницький представив опис манускрипту в першій його половині, де йдеться про перебування мандрівників у Молдавії та козацькій Україні. За основу звірки було взято російський переклад Ґ.Муркоса, який є збірним та охоплює наявні російські редакції тексту й англійський переклад Ф.Бельфура. За словами А.Олесницького, другу половину рукопису він не вводив до свого огляду й передав її дослідження комусь іншому²². Із наведеного ним опису можна помітити, що в Київському списку частина тексту, яка стосується України, є скороченою порівняно з розширеними редакціями. За даними А.Олесницького, вона охоплює сторінки 46–53. Але насправді цей фрагмент містить 11 сторінок (с.46, рядок 6 – с.57, рядок 9), оскільки на с.53 йдеться про наближення до прикордонного міста Путивля, а потім розповідь знову повертається до України (таке порушення логіки викладу неодноразово зустрічається в Київському списку).

Другим, хто займався дослідженням київської редакції «Подорожі», був відомий арабіст, викладач та перекладач арабської мови Тауфік Кезма (православний сирієць за походженням, випускник Київської духовної академії), який тривалий час був найближчим помічником академіка А.Кримського в Кабінеті арабо-іранської філології ВУАН. Саме за дорученням останнього він у 1920-х рр. здійснив літературний переклад рукопису (або його частини) на російську мову. Т.Кезма також провів його звірку з розширеною редакцією (на матеріалі перекладу Ґ.Муркоса), зробивши такий висновок: «У багатьох місцях рукопис цей уповні тотожний із “Подорожжю” (переклад Ґ.Муркоса, Москва, 1898 р.). Але подеколи дещо відрізняється. По-третє – він самостійний. Загалом це ніщо інше, як скорочений примірник “Подорожі”»²³.

²⁰ Там же. – С.11.

²¹ Див. приклади: Там же. – С.12.

²² Там же. – С.22.

²³ Напис на зошиті №1 Т.Кезми (див.: НБ НаУКМА. – Особовий архів професора Омеляна Прицака. – Ф.10. – Оп.1).

Перекладом київського манускрипту «Подорожі» на українську мову займався О.Пріцак у роки своєї юності. В особовому архіві вченого в НаУКМА зберігається автограф цього рукопису – два зошити, датовані весною (квітень – травень) 1942 р. (м. Львів).

Слід згадати і двох українських сходознавців, які досліджували арабський оригінал рукопису за розширеними редакціями. Це – А.Ковалівський²⁴ та Я.Полотнюк. Останній обрав темою своєї дисертації трактат «Ріхлат Макаріус», поставивши за мету дослідження тексту за арабськими рукописними оригіналами повних редакцій – Лондонської й Петербурзької, та опублікував низку ґрунтовних статей і тематичних фрагментів перекладу на українську мову в різних періодичних виданнях («Жовтень» (нині «Дзвін»), «Всесвіт»)²⁵.

Отже, перекладом власне Київського списку «Подорожі патріарха Макарія» займалися лише Т.Кезма й О.Пріцак. Наведемо основні відомості про рукописи цих перекладів.

Переклад Т.Кезми

Про переклад Т.Кезми неодноразово зустрічалися згадки в наукових публікаціях²⁶, тобто дослідникам в Україні та Росії було давно відомо про його існування. Уперше цій темі присвятив окрему статтю С.Гуцало²⁷, проте на той час йому не вдалося з'ясувати місцезнаходження перекладу (оскільки основна його частина близько 70 років перебувала поза межами України разом з арабським рукописом). С.Гуцало слушно зазначив, що Т.Кезма був першим в Україні, хто з оригіналу переклав твір Павла Алепського, наголосивши на необхідності публікації цієї праці²⁸. Переклад Т.Кезми свого часу зустрів схвалення патріарха радянської арабістики І.Крачковського, про що ми дізнаємося з дарчого напису рукою останнього («Дорогому Тауфікові Гавриловичу, котрий чимало потрудився над книгою свого земляка»²⁹) та з клопотань академіка про присвоєння Т.Кезмі звання професора³⁰. У класичній статті І.Крачковського йшлося про наявність «повного перекладу, підготовленого Т.Кезмою», який начебто зберігався в Українській академії наук³¹. Це свідчить про те, що заходи

²⁴ Див. його праці: Описание путешествия Павла Алепского как источник по истории Украины в эпоху её воссоединения с Россией // Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. – Х., 1954; Подорож Макарія, патріарха Антіохійського: Перша зустріч з Богданом Хмельницьким: Про рівень освіти на Україні в XVII ст. / Пер. А.П.Ковалівського // Антологія літератур Сходу. – Х., 1961.

²⁵ Див.: Рибалкін В.С., Гамада Р.Р. Пам'яті Вчителя й Друга // Східний світ. – 2013. – №1. – С.8–9.

²⁶ Див., напр.: Полотнюк Я.С. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип.6. – С.80; Кочубей Ю.М. Араб і арабіст Тауфік Кезма // Східний світ. – 2012. – №4.

²⁷ Гуцало С. Тауфік Кезма і його переклад «Опису подорожі Макарія Антіохійського...» // Східний світ. – 1995. – №1. – С.83–87.

²⁸ Там само. – С.86–87.

²⁹ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – Ф.173. – №126.

³⁰ Крачковский И.Ю. Отзыв о научно-педагогической работе Т.Кезмы, направленный учёному совету филологического факультета Киевского государственного университета (24.11.1947) (див.: Центральный державный архив-музей литературы и искусства. – Ф.55. – Оп.1. – Од.зб.35. – Арк.11).

³¹ Крачковский И.Ю. Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской

київського арабіста з перекладу рукопису отримали високу оцінку в наукових колах, планувалася публікація їх результатів.

Однак ознайомившись із російським літературним перекладом Т.Кезми, який зберігається в архіві О.Пріцака в НаУКМА³², ми виявили, що він охоплює лише частину київської редакції «Подорожі» (с. 23б – 7б), у тому числі сторінки, де йдеться про Україну. Додаткові пошуки в київських архівах не дали бажаного результату. Тож якщо повний текст перекладу існував, скоріше за все, решта фрагментів втрачені. Переклад частини рукопису, який зберігся, наразі готується нами до публікації.

Переклад О.Пріцака

Рукопис О.Пріцака, який також зберігається в особовому архіві вченого³³, являє собою чернетку підрядкового перекладу частини київської редакції «Подорожі». На кожному розвороті зошити розміщено паралельно арабський та український тексти. Ми виявили, що переклад О.Пріцака охоплює лише 35 сторінок Київського списку (нагадаймо: загальна кількість сторінок нашого арабського манускрипту – 140). Більша частина цього фрагменту тексту припадає на перебування патріарха Макарія в Яссах.

Причина, з якої переклад залишився незавершеним, нам невідома. Проте, урахувуючи дату, зазначену на зошиті (1942 р.), можна припустити, що складні обставини тих часів завадили продовженню роботи. Імовірно, молодий дослідник, зацікавлений у вивченні східних джерел, що мають відношення до історії України, планував підготувати переклад для публікації, і рукопис підрядника був першим етапом цієї роботи (на таку думку нашої створюють структура зошитів та примітки О.Пріцака).

О.Пріцак послуговувався також перекладом Т.Кезми для ідентифікації окремих місць (подекуди зустрічаються посилання на Т.Кезму у виносках, а також примітки рукою О.Пріцака у зошиті Т.Кезми). Можна сказати, що підрядковий переклад О.Пріцака та літературний переклад Т.Кезми являють собою два «полярних» етапи текстологічної роботи над рукописом – початковий та фінальний відповідно, але обидва, на жаль, залишилися незавершеними.

Перспективи дослідження

Тривалий час місцезнаходження Київського списку «Подорожі патріарха Макарія» залишалося невідомим. Долю рукопису з'ясував професор В.Рибалкін, який здійснював опис особистої бібліотеки О.Пріцака. В одній зі своїх публікацій він назвав київський рукопис «Подорожі» «мандрівним манускриптом»: після переїзду А.Кримського до Києва список зберігався в Кабінеті арабо-іранської філології ВУАН (про це свідчить печатка на першій та останній сторінках); після Другої світової війни рукопис, який перейшов

географической литературы и как источник для истории России в XVII в. // *Его же. Избранные сочинения.* – Т.IV: Арабская географическая литература. – С.269.

³² НБ НаУКМА. – Особовий архів професора Омеляна Пріцака. – Ф.10. – Оп.1.

³³ Там само.

у власність О.Пріцака невдовзі після його знайомства з А.Кримським, помандрував із ним до Німеччини й далі до США, та, нарешті, разом із бібліотекою вченого в 2007 р. повернувся до України³⁴.

Таким чином, робота над Київським списком «Подорожі патріарха Макарія» чекала своїх дослідників протягом століття. Як бачимо, до рукопису неодноразово зверталися, починали його перекладати, але комплексного дослідження здійснено не було, відомості про нього обмежилися єдиною публікацією 1912 р., переклад не було опубліковано. Із тих чи інших причин дослідникам, які займалися цим рукописом (А.Олесницький, Т.Кезма, О.Пріцак), не вдалося довести справу до кінця, незважаючи на наукову цінність манускрипту, на яку вказали академіки А.Кримський та І.Крачковський. На необхідності видання критичного тексту діаріуша Павла Алеппського із залученням Київського списку рукопису наголошували свого часу й українські дослідники А.Ковалівський³⁵ та Я.Полотнюк³⁶.

Завдяки зростанню інтересу світової наукової спільноти до щоденника Павла Алеппського як важливого історичного джерела, у 2008 р. стартував міжнародний проект за участі Румунської академії (Інститут досліджень Південно-Східної Європи) та РАН (Інститут східних рукописів) із підготовки повного тексту «Подорожі» мовою оригіналу та його англійського перекладу³⁷. Українська сторона (Інститут сходознавства ім. А.Кримського НАНУ) приєдналася до проекту в 2012 р. Мета його полягає в об'єднанні зусиль науковців тих країн, якими проїздив патріарх Макарій, для підготовки критичного видання тексту з відповідним науковим апаратом. Після звірки текстів повних редакцій рукопису до проекту буде залучено й Київський список. Отже, обставини склалися так, що нарешті важливий історичний документ, який тривалий час залишався в архівах, повертається до наукового обігу.

У зв'язку із залученням Київського списку рукопису до згаданого міжнародного проекту можемо окреслити основні завдання, які стоять наразі перед українськими дослідниками. По-перше, необхідно здійснити звірку скороченої редакції «Подорожі» з розширеними в межах підготовки повного критичного тексту рукопису та виявлення відмінних від інших редакцій фрагментів, особливо тих, які доповнюють розширені редакції та допомагають ідентифікувати «темні місця». По-друге, слід опрацювати індекс власних імен і географічних назв із науковими коментарями у частині тексту, яка стосується України. По-третє, для підготовки видання перекладу саме Київського списку необхідно звести разом усі наявні фрагменти перекладу Т.Кезми, здійснити

³⁴ *Рибалкін В.С.* Мандрівний манускрипт // XVI Сходознавчі читання А.Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 2012. – С.60–62.

³⁵ Подорож Макарія, патріарха Антіохійського. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким. Про рівень освіти на Україні в XVII ст. (примітки) / Пер. А.П.Ковалівського // Антологія літератур Сходу. – Х., 1961. – С.446–447.

³⁶ *Полотнюк Я.С.* Питання джерелознавчого дослідження... – С.81.

³⁷ Докл. див.: *Рибалкін В.С.* Діаріуш Павла Алеппського у міжнародному проекті: Рец. на: Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle: Macaire III Ibn al-Za'im et Paul d'Alep: Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest: Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov: Institut de Études Sud-Est Européennes de l'Académie Roumaine, Bucarest, Editura Academiei Române, 2012. – 193 p. // Східний світ. – 2012. – №4. – С.192–196.

його наукову редакцію та перекласти частини тексту, переклад яких втрачений. По-четверте, арабський текст рукопису, надзвичайно цінний у лінгвістичному плані, чекає окремої текстологічної роботи.

Звісно, цим проблематика дослідження рукопису не обмежується. Сподіваємося, що Київський список «Подорожі патріарха Макарія», в якому йдеться в тому числі про Україну, зацікавить не лише філологів-арабістів, а й знавців історії, побуту, географії нашої країни XVII ст.

The publication deals with the unknown to the European scientific community outside Ukraine abridged copy of Paul of Aleppo's diary in Arabic about the journey of Macarius III Patriarch of Antioch through Orthodox countries in the 17th century, which is preserved in Kyiv and is to be examined and published. The main information concerning the manuscript, its copies and history of its research is given, with special attention to the contribution of T.Kezma and O.Pritsak, who translated the copy preserved in Kyiv. Perspectives of the manuscript research in the framework of the international project for edition of the full critical text of the "Travels" are outlined.

Keywords: *historical sources, "The Travels of Macarius", Paul of Aleppo, Macarius III Patriarch of Antioch, Ahatanhel Kryms'kyi, Tawfiq Kezma, Omeljan Pritsak.*

